

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Бабилунга Н. В. Приднестровский конфликт: исторические, демографические, политические аспекты/ Тирасполь: РИО ПТУ, 1998. 87 с.
2. Бабюх Ю. А. Молдавська АРСР в складі УРСР: формування території та національний склад населення (1924 - 1940 рр.): дис. канд. іст. уаук: 07.00.01. К.: Ін-т історії України НАН України, 2012. 219 с.
3. Галущенко О. С. Население Молдавской АССР (1924-1940 гг.). Кишинёв: Тип. Акад. Наук, 2001. 48 с.
4. История Приднестровской Молдавской Республки. Т.1. С.88
5. Начало большого пути. Сборник документов и материалов к 40-летию образования Молдавской ССР и создания и Коммунистической партии Молдавии. Кишинев, 1964. С. 121-122
6. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897. Херсонская губерния. СПб., 1904. Т.47. С.74-75.
7. Репида А. Образование Молдавской АССР. Кишинев: «Штиинца», 1974. 181 с.
8. Тучинський В. А., Григорчук П. С. Чисельність та національний склад населення Молдавської Автономної Радянської Соціалістичної Республіки 1924-1940 рр. //Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія. 2007. №12. С. 136-140.
9. Хоменко А. Національний склад людності УСРР. Харків, 1929. С.27-28.
10. Черлунчакевич Н.А. Национальный состав Советской Украины. Харьков, 1925. С.62-63.
11. Шишмарев В. Ф. Романские поселения на Юге России. // Труды архива. Вып. 26. Ленинград: Наука, 1975. 244 с.

Павло Кравченко

ТОНІ ДЖАДТ ПРО «СПАДЩИНУ» ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ ДЛЯ ЄВРОПИ В ЛЮДСЬКОМУ ВИМІРІ

У статті викладений стислий зміст і зроблений аналіз однієї з проблем, яку розглядає Т.Джадт у книзі «Після війни. Історія Європи від 1945 року». Автор, використавши велику кількість джерел та літератури, на основі їхнього критичного осмислення показав драму народів Європи в перші роки після закінчення Другої світової війни.

Ключові слова: Друга світова війна, нацистська окупація, місцеве населення, смертність, переселення народів, репатріації.

Чергова книга відомого історика Т. Джадта, перекладена українською мовою, присвячена історії Європи від закінчення Другої світової війни до сьогодення. Автор виклав своє бачення післявоєнного періоду, ґрунтуючись на дослідженнях європейських та американських спеціалістів у різних галузях і сферах. Цікавими є його роздуми про спадщину війни для народів європейського континенту.

Насамперед Т. Джадт зауважує, що Друга світова війна «від Франції до України» [1, с. 33] стала перш за все випробуванням для мирного населення. Пояснюється це просто: власне битви армій відбувалися на початку та в кінці конфлікту, а в проміжку віна продовжувалась у формі окупації, репресій, експлуатації та винищення, часто тотального. Солдати ворогуючих сторін розпоряджалися життям і смертю десятків мільйонів людей. І це продовжувалось, на відміну від Першої світової війни, довше. Крім того, для деяких держав, наприклад, Чехословаччини, віна розпочалась раніше, у жовтні 1938 р. Цілком справедливо автор зазначив, що для Східної Європи та на Балканах війна не закінчилась у 1945 р. з поразкою нацистської Німеччини та її союзників, тому що розпочався період нової, радянської, окупації.

Т. Джадт показує різницю між попередніми в історії Європи війнами та нацистською окупацією. Якщо раніше завойовники нападали та вбивали місцеве населення безсистемно, випадково, то нацисти робили це по-іншому: окуповані народи змушені були «або служити Райху, або були приречені на знищення». Нацисти вели себе в Європі так, як європейці відносилися до тубільного населення на інших континентах у попередні епохи: «самі європейці не зазнавали такого ставлення, принаймні на територіях на захід від Бугу та Пруту» [1, с. 34].

Вперше в європейській історії всі ресурси країн були направлені на перемогу. Першість у цьому відношенні, у розумінні експлуатації ресурсів інших держав і народів, тримала Німеччина: економіка багатьох країн Європи обслуговувала потреби німців. Більше того, багато європейців змушені були не з власної волі їхати до Німеччини і працювати на німецькому оборонному виробництві. У вересні 1944 р. у Рейху перебували 7.487.000 іноземців, які становили 21 % трудового ресурсу країни [1, с. 34].

Оцінюючи наслідки війни, Т. Джадт, як і більшість дослідників та сучасників, робить наголос на безпосередній шкоді, яку вона завдала державам і населенню. Зазначено, що дуже мало європейських міст unikнули руйнацій під час Другої світової війни. Бомбардування нацистів нанесли великої матеріальної шкоди багатьом окупованим державам. Стосується це і людських жертв.

Та найбільшої матеріальної шкоди, зазначає автор, завдали безпрецедентні бомбардування західних союзників у 1944 та 1945 рр. і наступ Червоної Армії «від Сталінграда до Праги». Німецькі міста Гамбург, Кельн, Дюссельдорф, Дрезден та десятки інших були цілком знищені американською авіацією; Київ був перетворений на руїни; Варшаву німецька армія «педантично підпалювала та підривала вибухівкою». В останні 14 днів війни на Берлін впало 40 тисяч тон снарядів [1, с. 35].

Крім руйнацій міст і будинків сільських жителів, було зруйновано у більшості випадків транспортне сполучення та комунікації. Залізничні локомотиви, паровозний парк, вагони стали непридатними для використання. Багато шосейних і залізничних доріг та мостів були підірвані ворогуючими сторонами. Дві третини торговельного французького флоту затонуло [1, с. 37].

Та найбільші втрати були не в Західній Європі, а на Сході континенту. «нацисти поводитися із західними європейцями з певною повагою – хоча б для того, щоб більше з них скористатися, а ті, зі свого боку, відповідали взаємністю, докладаючи порівняно мало зусиль, щоб опиратися чи перешкоджати німецькому наступу» На Сході війна була зовсім іншою і, відповідно, іншим було відношення

німців та їхніх союзників до населення. Автор наводить дані про втрати СРСР: зруйновано 70 тис. сіл та 1700 міст, 32 тис. заводів та 65 тис. км залізниці. Величезні втрати понесла Югославія: знищено 25 % виноградників, 50 % худоби, 60 % доріг, 75 % нив та залізничних мостів, населення скоротилося на 10% у порівнянні з повоєнними часами [1, с. 37].

Однак матеріальні збитки, зазначає автор, «тьмяніли проти людських втрат» Між 1939 та 1945 роками «на війні та через неї загинуло 36.5 мільйона європейців [1, с. 37]. І це тільки прямі втрати. Т. Джадт зазначає, що жодний до тих пір задокументований конфлікт в історії людства не призводив до таких великих жертв за такий короткий час. Вражає й те, що найбільша кількість жертв – серед мирного населення: вона перевищує військові втрати в СРСР, Угорщині, Польщі, Югославії, Греції, Франції, Нідерландах, Бельгії та Норвегії. Лише у Великій Британії та Німеччині військові втрати перевищували втрати серед мирного населення [1, с. 38].

Серед причин такої високої смертності серед мирного населення автор називає масові знищення й табори смерті, хвороби й недоїдання, розстріли та спалення заручників, розправи й репресії проти мирних жителів, бомбардування й обстріли, бої в містах і в сільській місцевості, сплановані страти колон біженців, смерть від виснаження серед в'язнів-робітників на воєнному виробництві та в трудових таборах.

Серед втрат СРСР автор виділяє військовополонених. Німці взяли в полон на Східному фронті близько 5.5 млн воїнів Червоної армії, з яких приблизно три чверті – у 1941 році. З них 3.3 млн загинули від голоду, холоду та жорстоких умов у таборах. Із 750 тис. радянських солдатів, які потрапили в полон під Києвом у 1941 р., лише 22 тис. дожили до Перемоги [1, с. 39].

Зважаючи на такі втрати, стає зрозумілим, чому у післявоєнній Європі, особливо в її центральній та східній частинах, чоловіки стали меншістю. В СРСР, наприклад, жінок було на 20 млн більше, ніж чоловіків. Це, крім іншого, суттєво впливало на розвиток економіки, де жінки виконували всі роботи. Додамо, що не вистачало не тільки чоловічих рук. Не було техніки і навіть коней. В Югославії, де німці поставили за мету стратити всіх чоловіків, старших за 15 р., в багатьох населених пунктах їх не залишилося зовсім [1, с. 39].

Варті на увагу й те, що писав Т. Джадт про відношення солдатів Червоної армії до мирного населення тих країн, території яких вони звільняли від нацистів. Мова насамперед – про жінок, які були піддані масовому насильству. Тільки у Відні, за даними клінік та лікарів, протягом трьох тижнів, радянські солдати згвалтували 87 тис. жінок. Ще гірша ситуація склалась на території Німеччини. Від 150 до 200 тис. «російських немовлят» народилося в радянській окупаційній зоні [1, с. 40-41]. Можна, звичайно, пояснити таке відношення червоноармійців до жінок ворожої держави, яка скоїла так багато злочинів на батьківщині, та факти залишаються фактами.

Післявоєнна Європа – континент з величезною кількістю дітей-сиріт. Лише в Берліні у кінці 1945 р. налічувалось 53 тис. безпритульних дітей. У Польщі, за деякими підрахунками, було близько 200 тис. сиріт, в Югославії, ймовірно, 300 тис. Цю проблему необхідно було вирішувати швидко, зважаючи на її серйозність.

Ще одним наслідком війни було небачене раніше переселення народів. Для сталінського СРСР нічого дивного у цьому не було: в країні була продовжена

довоєнна політика. Переселення практикував і Гітлер. Упродовж 1939-1943 рр. два диктатори переселили, депортували та розігнали близько 30 млн осіб [1, с. 43]. Коли нацисти почали відступати, почався новий етап переселення, який мав дещо інші причини: від Червоної армії тікали насамперед ті, хто боявся сталінської влади, різного роду колаборанти, просто ті, хто хотів перебратися на Захід. Крім них, на території Німеччини перебували мільйони робітників різних країн, яких здебільшого насильно свого часу привезли до Райху. Та коли прийшла пора повертатися назад, на батьківщину, не всі цього хотіли. Багато з них не бажали, наприклад, повертатися до СРСР, підозрюючи, що їх покарають за не зроблені ними злочини.

«Те, що відбувалося в 1945 році та тривало щонайменше рік, було безпрецедентним експериментом з етнічних чисток та міграції населення» [1, с. 44]. Особливо масштабною у цьому розрізі була офіційна державна політика. Наприклад, сталінський режим організував примусовий обмін населенням між Україною і Польщею: мільйон поляків добровільно чи примусово переїхали із Західної України до Польщі, натомість півмільйона українців були переселені з території Польської держави. Болгарія переселила до Туреччини 160 тис. турків. Подібні процеси відбувалися з угорцями, чехами, німцями, італійцями. З Судет були виселені майже три мільйони німців. 623 тис. німців були виселені з Угорщини. З Польщі – 1,3 млн. Найбільша кількість німців була примусово депортована з території Східної Пруссії, яка стала частиною СРСР. Всього таких німців, як стверджує Т. Джадт, було переселено до Німеччини з інших територій 13 млн. [1, с. 46].

Говорячи про окремі відмінності між результатами Першої та Другої світових війн, Т. Джадт звертає увагу на цікавий факт: коли після Першої світової війни змінювалися, за розсудом переможців, кордони, то після Другої світової війни кордони, за невеликими винятками, залишалися непорушними. Переміщувалися люди: «Якщо вцілілим меншинам Центральної та Східної Європи не могли забезпечити ефективного міжнародного захисту, то їх цілком можна було переселити в більш придатні місця». Винятком була Польща, яка, з одного боку, втратила території (на Сході), а з іншого – придбала (на Заході) [1, с. 47].

Результатом етнічних переселень стала «Європа національних держав, які були етнічно більш однорідні, ніж будь-коли раніше». Для підтвердження своїх слів автор наводить такі дані: у Польщі, де в 1938 р. проживало лише 68 % поляків, у 1946 р. більшість населення складали поляки; Чехословаччина стала чеською та словацькою, «втративши» 22% німців, 5% угорців, 3% закарпатських українців, а з 55 тис. євреїв на 1950 р. залишилося 16 тис. «Давні європейські діаспори – греки і турки на Південних Балканах та навколо Чорного моря, італійці в Далмації, угорці в Трансильванії й на півночі Балкан, поляки на Волині (в Україні), Буковині та в Литві, німці від Балтійського до Чорного моря, від Рейну до Волги, і євреї по всій Європі – зменшилися та зникли. Народилася нова, «впорядкованіша Європа» [1, с. 47-48].

Треба брати до уваги трагедію переміщених осіб, які сприяли «впорядкуванню» Європи: мільйони людей втратили свої домівки, звичний спосіб життя, змушені були у багатьох випадках пристосовуватися до нових соціально-політичних та ідеологічних реалій тих країн, у межах яких вони тепер мали жити.

Автор звернув увагу на ще один важливий бік проблеми біженців і переміщених осіб, і вона стосувалась передусім вихідців зі Східної Європи. Наприклад, частина громадян, які перебували в Німеччині, не могла повернутися додому з тієї простої причини, що країн, куди вони могли б повернутися, не існувало в повоєнній Європі. Та була ще одна вагома причина: багато з них не хотіли повертатися додому, хоча всі жителі СРСР мали повернутися назад відповідно до укладеного між союзниками договору. Виняток складали громадяни Естонії, Литви і Латвії, окупації яких Захід не визнавав: їм було надано право вибору. Інші ж, в тому числі й українці, мали повертатися навіть примусово, хоча не хотіли того. З причин можна виділити небезпідставний страх репресій проти тих, хто побував на Заході, навіть у концтаборі. Багато поляків, югославських громадян, чехів і словаків та інших не хотіли повертатися до країн, які стали комуністичними. Та американським і британським чиновникам важко було зрозуміти таких людей, і впродовж 1945-1947 рр. вони репатріювали 2.272.000 радянських громадян [1, с. 50], значна частина яких була відразу або ж невдовзі репресована. Трагедія полягала ще і в тому, що багато людей ніколи не були радянськими громадянами – російські емігранти, українські вояки УПА, члени ОУН та ін. – всі вони були репресовані негайно. Таким чином сталінський режим позбувався потенційних і ймовірних противників: кожний п'ятий із них був страчений або ж висланий до ГУЛАГу [1, с. 50-51].

Примусові репатріації із Заходу на Схід припинилися лише з початком «холодної війни», коли до переміщених осіб почали ставитись як до політичних біженців. Та постала нова проблема: що з ними робити? Частина з них залишилась у західних країнах як робоча сила, потрібна для післявоєнної відбудови, та це були у більшості чоловіки – шахтарі, будівельники, працівники сільського господарства. Для більшості ж тих, хто претендував на громадянство тієї чи іншої країни, існували обмеження. Так, при наймі на роботу мали перевагу незаміжні жінки. Однак Канада, наприклад, у 1948 р. відмовляла всім жінкам та дівчатам, які мали освіту, вищу за середню. Цілком природно, що нікому не потрібні були літні і хворі люди, сироти. У цілому Європа проявляла дуже низький рівень співчуття до долі таких людей.

Нарешті, нікуди не поділась і проблема єврейського населення, хоча до них ставилися по-іншому. Наприклад, в американській зоні окупації, за розпорядженням президента США Г. Трумена, до кінця 1945 р. про них піклувались окремо. Як зазначає Т. Джадт, про повернення до СРСР чи інших країн Східного блоку не могло бути й мови: ті не виявляли до них жодного інтересу. На Заході їх теж особливо ніхто не чекав, отже, за іронією долі, у більшості своїй вони залишилися в Німеччині. У значній мірі проблема була вирішена з утворенням держави Ізраїль: за 1948-1952 рр. туди переїхали 332 тис. європейських євреїв.

У підсумок наведемо такі дані з книги Т. Джадта: США у 1947-1949 рр. прийняли 400 тис. осіб, а в 1953-1957 рр. – ще 185 тис. Канада прийняла загалом 157 тис. нових поселенців з Європи, Австралія – 182 тис. [1, с. 52]. Це були люди, які нарешті здобули нову батьківщину й могли розпочати облаштовувати своє життя після стількох років жахів війни.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Джадт Т. Після війни. Історія Європи від 1945 року / пер. з англ. Катерина Зарембо. К.: Наш формат, 2020. 928 с.

Олег Мельничук

ПЕРЕБУДОВА В СРСР ЗА КНИГОЮ А. ЧЕРНЯЄВА «СОВМЕСТНЫЙ ИСХОД. ДНЕВНИК ДВУХ ЭПОХ. 1972-1991»

У статті висвітлено перебудовчі процеси в СРСР (1985-1991 рр.) за щоденниками помічника генерального секретаря ЦК КПРС з міжнародних справ А. Черняєва. Охарактеризовано особистість М. Горбачова та визначено його роль у спробі реформування радянського тоталітарного режиму.

Ключові слова: гласність, «нове мислення», перебудова, М. Горбачов, А. Черняєв, ЦК КПРС.

Періоду історії останнього десятиріччя СРСР, у тому числі й горбачовській перебудові, присвячена значна кількість мемуарної, біографічної та аналітичної літератури. Вагоме місце серед них займає серія книг достатньо відомого в середовищі партійної еліти того часу, одного з відповідальних працівників Міжнародного відділу ЦК КПРС, а в 1986-1991 рр. помічника Генерального секретаря ЦК КПРС з міжнародних справ, згодом президента СРСР М. Горбачова – Анатолія Черняєва.

Черняєв Анатолій Сергійович народився 25 травня 1921 р. в інтелігентній московській сім'ї. Був учасником Другої світової війни. В 1947 р. закінчив історичний факультет та аспірантуру Московського державного університету. Захистив кандидатську дисертацію «Економічна криза в Англії після Першої світової війни». В 1949 р. виступив офіційним опонентом на захисті диплома доньки Йосипа Сталіна – Світлани. В 1950-1958 рр. викладав у МДУ, деякий час виконував обов'язки завідувача кафедри нової і новітньої історії. В 1961-1986 рр. працював у міжнародному відділі ЦК КПРС (з 1971 р. на посаді заступника завідувача). З 1981 р. кандидат, а згодом член ЦК КПРС, член Центральної ревізійної комісії ЦК КПРС, Народний депутат СРСР. У 1986-1991 рр. – помічник Генерального секретаря ЦК КПРС, згодом – Президента СРСР М. Горбачова з міжнародних справ, зокрема належав до ліберальної частини його оточення. З 1992 р. працював співробітником Міжнародного фонду соціально-економічних і політичних досліджень М. Горбачова, керівником проекту «Документальна історія Перебудови: внутрішня політика перебудови». Помер 12 березня 2017 р. у віці 95 років.

Нерідко сучасники А. Черняєва називають його «посланником інтелігенції у владі». Колишній посол Великобританії в СРСР Родрік Бретвейн писав про А. Черняєва: «Будучи співробітником апарату ЦК КПРС він підтримував зв'язки із вченими в області політичних наук, економістами, спеціалістами з міжнародних справ ..., а також із художниками, театральними режисерами і музикантами ліберального спрямування. Він, як і вони, не був дисидентом. Але і він і вони, були